

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Arminius Vambery ve Eugene Schuyler'in Gözünden 19. Yüzyılın Ortalarında Buhara Şehri'nin Sosyo-Kültürel Durumu

*The Socio-Cultural Situation of Buhara City in the Middle 19th Century from
Arminius Vambery and Eugene Schuyler's Eyes*

Atanur SARIOĞLU

Uzman Eğitim Yöneticisi,
Millî Eğitim Bakanlığı (Samsun),
atanur55@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-3738-3725.

Tarik SARIOĞLU

Öğr. Gör. Dr.,
Trakya Üniversitesi,
tariksarioğlu@trakya.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1223-3517.

Cilt/ Issue: 3/1, 59-82

Geliş Tarihi: 20.02.2023

Kabul Tarihi: 15.04.2023

Atf: Sarioğlu, Atanur-Sarioğlu, Tarik.
"Arminius Vambery ve Eugene Schuyler'in
Gözünden 19. Yüzyılın Ortalarında Buhara
Şehri'nin Sosyo-Kültürel Durumu". *İLSAM
Akademi Dergisi* 3/1 (Nisan 2023), 59-82.

Dipnot: Atanur Sarioğlu-Tarik Sarioğlu,
"Arminius Vambery ve Eugene Schuyler'in
Gözünden 19. Yüzyılın Ortalarında Buhara
Şehri'nin Sosyo-Kültürel Durumu", *İLSAM
Akademi Dergisi* 3/1 (Nisan 2023), Sayfa.

ÖZ

Buhara, Orta Asya'nın ticaret yolları üzerinde kurulmuş, Zereşan Nehri'nin aşağı havzasında bulunması nedeniyle de oldukça verimli arazilere sahip bir bölgedir. Bu konumu itibarıyla birçok medeniyete ev sahipliği yapan şehir çeşitli istilalara maruz kalmıştır. Tarihsel süreç içerisinde Türkler, Moğollar, Farslar, Yahudiler, Araplar, Ruslar... gibi birçok etnik unsur şehirde hâkimiyet yarışına girişmiştir. Çok eskilerden beri Budizm ve Maniheizm gibi inanç sistemlerinin etkisinde olan Buhara, sonraki dönemlerde İslam şehri kimliği kazanmış, açılan dini kurumları vasıtasıyla Orta Asya'nın İslam merkezlerinden biri haline gelmiştir. Ancak Buhara, Orta Asya'da yaşanan iktidar savaşları nedeniyle özellikle 18. yüzyılda büyük yıkımlar geçirmiştir. 19. yüzyıl içerisinde tekrar toparlanan şehir yeniden bir cazibe merkezi haline gelse de Rus istilaları nedeniyle eski ihtişamını kaybetmeye başlamıştır. Birçok Avrupalı seyyah, Orta Asya'nın bu önemli şehrini ziyaret ederek hakkında önemli bilgiler veren seyahat notları tutmuşlardır. Bu seyahatlerden ikisi Arminius Vambery ve Eugene Schuyler, 19. yüzyılın ortalarında Buhara'yı ziyaretleri esnasında almış oldukları notları eserlerine taşıyarak şehir hakkında önemli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamışlardır. Bu çalışmanın amacı, Arminius Vambery ve Eugene Schuyler'in Buhara'ya dair vermiş oldukları bilgilerden istifade ederek 19. yüzyılda şehrin sosyo-kültürel durumunu anlatmaktır.

Anahtar Kelimeler: Buhara, Arminius Vambery, Eugene Schuyler, Orta Asya, Seyyahlar.

ABSTRACT

Bukhara is a region that was established on the trade routes of Central Asia and has very fertile lands due to its location downstream of the Zerefshan River. The city, which has hosted many civilizations due to its location, has been exposed to various invasions. In the historical process, many ethnic elements such as Turks,

Mongols, Persians, Jews, Arabs, Russians entered the race for dominance in the city. Bukhara, which has been under the influence of belief systems such as Buddhism and Manichaeism since ancient times, gained the identity of an Islamic city in the later periods and became the Islamic center of Central Asia through its religious institutions. However, Bukhara suffered great destruction, especially in the 18th century, due to the power wars in Central Asia. Although the city, which recovered in the 19th century, became a center of attraction again, it started to lose its former glory due to Russian invasions. Many European travelers visited this important city of Central Asia and kept travel notes that gave important information about it. Two of these travelers, Arminius Vambery and Eugene Schuyler, carried the notes they took during their visit to Bukhara in the middle of the 19th century, and ensured that important information about the city reached today. The aim of this study is to explain the situation of the city in the 19th century by making use of the information given by Arminius Vambery and Eugene Schuyler about Bukhara.

Keywords: Bukhara, Arminius Vambery, Eugene Schuyler, Middle Asia, Travelers.

EXTENDED ABSTRACT

The history and richness of the city of Bukhara, which is located within the borders of Uzbekistan today, date back to ancient times. Considered in a historical context, it has been a center that has been under the influence of many ethnic elements and religions. Archaeological findings show that the history of the city dates back at least 2,500 years. Bukhara, one of the most well-known and important cities of Central Asia, is about 600 km from east to west, originating from the Tien Shan mountains. It is located in the lower basin of the Zerefshan River, which runs along the river. Bukhara is at the center of the trade routes that connect one side of Central Asia to Southern Russia and the other side to Afghanistan, India, Xinjiang and China. The center of Bukhara was Nûmicker (Bûmickes). It is possible that the Turkish form of Vihara, which means “*monastery*” in Sanskrit, is derived from steam. It is estimated that this name was given to the city because of a “*Vihara*” established in the city of Nûmickes, the center of the Bukhara administration.

Bukhara is a region that was established on the trade routes of Central Asia and has very fertile lands due to its location downstream of the Zerefshan River. The city, which has hosted many civilizations due to its location, has been exposed to various invasions. In the historical process, many ethnic elements such as Turks, Mongols, Persians, Jews, Arabs, Russians entered the race for dominance in the city. These nations, which took Bukhara under their rule, brought their own cultures to the city and made it the center of many religions. Bukhara, which has been under the influence of belief systems such as Buddhism and

Manichaeism since ancient times, gained the identity of an Islamic city in the later periods and became the Islamic center of Central Asia through its religious institutions. Bukhara, which was dominated by Iranians, Turks or other nations before Islam, became an important science, culture and trade center after it was conquered by Muslims. After coming under Mongol rule in 1220, Bukhara was ruled by rulers descended from Genghis Khan for centuries. Bukhara suffered great destruction, especially in the 18th century, due to the power wars in Central Asia, and there was even a period of abandonment of the city. Although the city, which recovered in the 19th century, became a center of attraction again, it started to lose its former glory due to Russian invasions. Bukhara, one of the important cities of Central Asia, has managed to maintain its attractiveness until today with its underground wealth resources and its commercial structure.

Turkistan has attracted the attention of many curious travelers for centuries. Europeans who traveled to this geography often wrote down their impressions in these regions and left many works on the political, military, economic, social or cultural life of the cities established here. One of the most visited cities in Turkistan has been the city of Bukhara, which has been seen as an important center for centuries. Many European travelers visited this important city in Central Asia and kept travel notes that gave important information about it. Two of these travelers, Arminius Vambery and Eugene Schuyler, carried the notes they took during their visit to Bukhara in the middle of the 19th century, and ensured that important information about the city reached today. Hungarian-born Turcologist and traveler Arminius Vambery also visited Bukhara during his visit to Turkestan between 1861-1864. He even reflected the conditions of his time and gave information about the period in which he lived. He also has a two-volume work called “*Geschichte Bocharas (History of Bukhara)*” published in Stuttgart in 1872. In addition to this, in 1878, a work titled “*A False Dervish's Journey in Asia-yi Vusta*” was published in Ottoman Turkish. Eugene Schuyler is one of America's leading diplomats and traveled to Bukhara in 1873. Eugene Schuyler wrote the notes he took during his trip to Bukhara, which he collected in his work “*Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*”. This work was published in New York in 1876. Both Arminius Vambery and Eugene Schuyler drew attention to the cultural richness of the city in the information they conveyed about Bukhara, and they agreed on the point that it is an important cultural center. The aim of this study is to explain the situation of the city in the 19th century by making use of the information given by Arminius Vambery and Eugene Schuyler about Bukhara.

GİRİŞ

Orta Asya'nın en eski yerleşim bölgelerinden olan Buhara, günümüzde Özbekistan sınırları içinde bulunmaktadır. Arkeolojik bulgular şehrin tarihinin en az 2.500 yıl öncesine dayandığını göstermektedir.¹ Orta Asya'nın en tanınmış ve önemli şehirlerinden biri olan Buhara, Tien Şan dağlarından doğan ve doğudan batıya yaklaşık 600 km. boyunca uzanan Zereşan Nehri'nin aşağı havzasında bulunmaktadır. Buhara, Orta Asya'nın bir tarafını Güney Rusya'ya bağlayan, diğer tarafını Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer almaktadır. Şehir, 19. yüzyılda “*Soylu Buhara*” olarak da anılmaktadır.²

Zeraşan Irmağı'nın aşağı havzasındaki büyük vahada yer alan Buhara, karasal ikliminin tesirinde olup kışlar soğuk, yazlar ise çok sıcaktır. Buhara idaresinin merkezi olan şehrin bulunduğu yerde eski dönemlerden kalma şehrin kalıntıları bulunmaktadır.³ Buhara'nın merkezi Nûmicker (Bûmickes) idi. Sanskritçe'de manastır manasına gelen Vihara'nın Türkçedeki şekli buhardan türemiş olması mümkündür. Buhara idaresinin merkezi olan Nûmickes şehrinde kurulan bir “*Vihara*” sebebiyle şehre bu adın verildiği tahmin edilmektedir.⁴ Vambery'ye göre ise Buhara'nın adlandırılmasında Türk unsurlarının etkisi bulunmaktadır. Oxus (Seyhun) Nehri'nin ötesinde tabiri olarak kullanılan kelimenin Turan kökenli olduğunu iddia etmektedir. Kaldı ki Oxus, Türkçe'dir ve nehir anlamına gelmektedir. Bu nedenle Başkent Buhara'nın adlandırılmasında Türki unsurların erken dönemde var olduğunu gösteren bir kanıt niteliğindedir.⁵

Buhara'nın ilk olarak MÖ. 500 yılında bugün “*Ark*” adı verilen adı verilen çok sayıda su yolunun bulunduğu bölgede kurulduğu bilinmektedir.⁶ Ancak Buhara vahasındaki yerleşimlerin tarihi MÖ. 3.000'lere kadar uzanmaktadır. MÖ. 1.500 civarında iklimdeki değişiklik, demir teknolojisi, Aryan göçebelere geliş gibi

1 Aysel Erdoğan, *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 8.

2 Seda Yılmaz Vurgun, “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2016), 139.

3 Ramazan Şeşen, “Buhara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/363.

4 Resul Kesenceli, “Asyanın Kubbeleri”, *Somuncu Baba Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 100, (2009), 46-47.

5 Arminius Vambery, *Geschichte Bocharas*, (Stuttgart, 1872), 1/13.

6 Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1930-1888*, Çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 2013), 5.

farklı etmenlerin etkisiyle çevre yörelerden vahaya büyük miktarda nüfus akışı gerçekleşmiştir. Sapalli ve Aryan halkları Zerafşan deltasındaki göl ve sulak arazilerin etrafındaki köylerde birlikte yaşamışlardır. MÖ. 1.000'den itibaren bu iki grup kendine has bir kültür geliştirmeye başlamıştır. Soğd (Sogdian) adı verilen bu kültür, MÖ. 800'e kadar Zerafşan Vadisi'nde çeşitli şehir devletlerine yayılmıştır. Soğlar şehre kendi dil kökeninden gelen "mutlu yer" manasındaki "Buksarak" adını vermişlerdir. Bu tarihlerden itibaren Zerafşan deltasının oluşturduğu sulak alan doldurulup yerleşimler oluşturulmaya başlanmıştır.⁷ MÖ. 500 yılına geldiğinde ise genişleyen bu yerleşimler birleştirilerek duvarla çevrilmiş, böylelikle Buhara şehrinin sınırları çizilmiştir. Tam olarak tarihi bilinmese de Hint Baharat Yolu ve İpek Yolu kavşağında bulunan Buhara'ya Budizm'in tesirinin çok erken dönemlerde olduğu bilinmektedir. Bu dönemlerde Buhara, Budizm'in altın şehri olarak anılmaktadır. Özellikle bulunduğu konumu itibariyle Eski ve Orta Çağ boyunca Budizm'in yanı sıra Ari ve Sami dinlerinin bir merkezi durumundaydı. Kısaca o dönemlerde Orta Asya'nın dini merkezi olarak görülmektedir.⁸

1. BUHARA'NIN TARİHİ

Çin kaynaklarına göre 627 yılında Buhara'da atalarının 22 kuşaktan bu yana şehirde hüküm sürdükleri söylenen Buhar-Hudat beylerinden biri bulunmaktaydı.⁹ Göktürkler döneminde hâkimiyet altına alınan şehirlerden biri de Buhara idi. Bu dönemden itibaren Türk hükümdarlar tarafından yönetilen şehrin halklarına büyük bir özgürlük tanınmış, şehrin yönetimine bir Türk prensi ya da yerli hânedan üyelerinden biri tayin edilmiştir.¹⁰ İslâmiyet'ten önce İranlıların, Türklerin veya başka milletlerin hâkimiyetinde kalmış olan Buhara'nın önemli bir ilim, kültür ve ticaret merkezi hâline gelmesi, Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonradır. Hazret-i Muâviye'nin halifeliği zamanında Abdullah b. Ziyâd tarafından fethedilmeye teşebbüs edildiyse de şehrin hükümdarı olan Bidûn Hatun bazı şartlarla sulh antlaşması yapmıştır. Bu antlaşmaya göre yıllık 1 milyon dirhem vergi ve 2.000 muharip vermeyi kabul etmiştir.¹¹ İki yıl sonra Muâviye'nin Horasan Valisi Saîd b. Osman b. Affan bu antlaşmayı yenileyerek Buhara'yı İslâm hâkimiyetine almıştır. Ancak buradaki İslâm hâkimiyeti devamlı

7 Zarccone, *Yasak Kent Buhara 1930-1888*, 6.

8 Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet* (İstanbul: Yedi Kubbe Yayınları 2004), 125.

9 Mirza Bala, "Buhara", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1986), 2/761.

10 Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 1/113-114.

11 Vambery, *Geschichte Bocharas*, 1/22.

olamamıştır. Şehir zaman zaman Müslümanların kontrolünden çıkmıştır.¹² Ancak Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in 705–709 yılları arasında düzenlediği seferler sonucunda Buhara fethedilmiştir.¹³ Kuteybe b. Müslim'in valiliği döneminde (705-712) Baykent, Buhara ve Semerkant gibi Aşağı Türkistan (Mâverâünnehir) önemli bir din, kültür ve ticaret şehri haline getirilerek İslamiyet'in Orta Asya'daki sembolü haline gelmiştir.¹⁴

Uzun yıllar Emevîlerin ve Abbasîlerin hâkimiyeti altında kalan Buhara'da yerli hükümdarlardan başka Merv'deki Horasan valisi tarafından tayin edilen bir emir veya amil bulunmaktaydı. Şehir, daha sonra 874 yılında Sâ mânîlerin hâkimiyetine geçmiştir. Böylece Buhara 999 yılına kadar Sâ mânîler tarafından idare edilmiştir. Buhara, Sâ mânîlerin idaresinde kaldığı bu dönemde tarihinin en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemlerde Buhara'da pek çok medrese açılmış, hatta İslam âlimleri tarafından şehre “*İlmin Kâ'besi*” denilmeye başlanmıştır.¹⁵ Buhara büyük bir ilim, kültür ve ticaret merkezi olmanın yanı sıra büyük bir devletin merkezi olmuştur.¹⁶ Vambery Buhara tarihini yazdığı eserinde “*Samaniler döneminde, özellikle başkent köy dışı kısmının o kadar yoğun nüfuslu olduğu söyleniyor ki, yoğun bir sıra ev arasında güney-batı ve kuzey-doğuya doğru birkaç saat gidilebilir ve o dönem için varlığı bahsedilen 360 caminin gerçekten var olduğu söyleniyor.*” şekildeki ifadesi şehrin o zamanda İslam merkezi olduğunu kanıtlar niteliktedir.¹⁷

Buhara, 999 yılında Karahanlı İlig Han Nasr b. Ali tarafından ele geçirilmiş, Samani hükümrânlığına son verilmiştir.¹⁸ Buhara'daki bu iktidar değişimi üzerine şehir eski siyasi önemini kaybetmiştir. Bir buçuk asır boyunca Karahanlılar döneminde sadece birkaç Karahanlı hükümdarı şehirde oturmuş, Buhara'yı genellikle atanan valiler idare etmiştir. Bu valiler döneminde şehirde yeni binalar inşa ettirilmişse de eski ihtişamından uzaklaşmıştır.¹⁹ 11. yüzyılın ikinci yarısında Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr b. İbrâhim Han yeni

12 Şeşen, “Buhara”, 6/363.

13 Hakkı Dursun Yıldız, “İslamiyet ve Türkler”, *Diyanet Dergisi (Hicret Özel Sayısı)*, (1981), 286; Vambery, *Geschichte Bocharas*, 1/26.

14 Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, 85.

15 Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, 130.

16 Şeşen, “Buhara”, 6/364.

17 Vambery, *Geschichte Bocharas*, 1/ XXXVII.

18 Reşat Genç, “Karahanlılar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 6/140-141.

19 Abdülkerim Özyayın, “Karahanlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/404-414.

bir Cuma Camii inşa ettirmiş, şehrin güneyinde de Şemsâbâd denilen bir saray yaptırmıştır. Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han döneminde Buhara en sakin ve huzurlu dönemlerini yaşamıştır. Arslan Han, Buhara'nın kale ve surları yeniden yaptırmış, şehre iki yeni saray inşa ettirmiştir.²⁰

Buhara, İslâm orduları tarafından fethedildikten sonra ilk defa 1141 yılında meydana gelen Katvan Savaşı'ndan sonra putperest olan Karahıtayların idaresine geçmiştir.²¹ Daha sonra 1182 yılında Harezmsah Alâeddîn Muhammed Tekiş b. İlarıslan tarafından Buhara'ya bir sefer düzenlenmiştir. Buhara'da 1207 yılında Karahıtayların hâkimiyetine son verilmiş, şehir Harezmsahların kontrolüne geçmiştir. Harezmsahlar zamanında şehir eski önemine kavuşmuş, şehrin çeşitli yerlerine medreseler, kütüphaneler ve camiler yapılmıştır.²²

13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Buhara için felaket yılları başlamıştır. Moğol hükümdarı Cengiz Han, 1220 yılında Buhara'yı kuşatmıştır. Üç gün süren şiddetli hücumlar sonucunda kaleyi almak mümkün olmamıştı. Kuşatmanın üçüncü günü ani bir hücum kararı alan Buhara valisi Moğol kuşatmasını yarmayı başarmışsa da Ceyhun Nehri kıyısına varmadan ordusu Moğol süvarileri tarafından imha edilmiştir.²³ Moğollar, 11 Şubat 1220 tarihinde Buhara'ya girerek şehri yağmalayıp ateşe vermişlerdir. Bu yağmalama esnasında binaların çoğu ahşap olduğu için Cuma Mescidi ile tuğladan yapılmış bazı binaları dışında şehrin tamamı yanmıştır.²⁴ İç kaleye çekilen Türkmenler şehri kahramanca savunmuş, her saldırıda Moğollara büyük kayıplar verdirmişlerdir. Ancak 30.000'e yakın Türkmen şehit edilmiş, kalenin düşmesinin ardından Moğollar tarafından Türkmen şehitlerin hanımları ve çocukları da esir edilmiştir.²⁵ Bir zamanlar yalnız Mâverâünnehr'in değil, bütün İslam âleminin en meşhur ilim ve kültür merkezlerinden olan Buhara, yakıp yıkılmış, kale ve surları yerle bir edilmiş, halkı darmadağın olmuş ve bir enkaz yığını haline gelmiştir.

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın yerine geçen oğlu Ögeday, Buhara'yı tekrar mamur hale getirmiştir. Ancak 1238 yılında Buhara halkı Moğollara karşı isyan etmişse de Hucend'de oturan Vali Mahmud Yalavaç tarafından 20.000 kayıp

20 Bala, "Buhara", 2/761-762.

21 Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/415-416.

22 Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/ 1092-1221)* (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 195.

23 Bala, "Buhara", 2/767-768.

24 Şeşen, "Buhara", 6/365.

25 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 1/115-116.

verdirilerek isyan kısa sürede bastırılmıştır.²⁶ Buhara'nın mâkus talihi ilerleyen yıllarda da değişmemiş, şehir 1273'te İran Moğolları, 1276'da Çağataylar tarafından ele geçirilerek yağmalanmıştır. Yıllarca yağma ve baskılarla peşeşe felaketler geçiren şehirde yedi yıla yakın bir süre zarfında canlı varlık bulunmadığı rivayet edilmektedir. 1283 yılında ise Emir Kaydu ve Mesûd Bey, Buhara'yı tekrar imar etmiş başka bölgelerden getirdikleri halkı yerleştirmişlerdir. Hatta Mesûd Bey, Buhara'ya bu dönemde Mesûdiye Medresesini yaptırmıştır. Ancak bu sükûnet uzun sürmemiş, 1316 yılında İlhanlılar ve Çağatay şehzadesi Yasavur tekrar Buhara'ya saldırarak şehri yağmalamıştır. Halkın büyük kısmı zorla alıkonulmuş ve Ceyhun bölgesine yerleştirilmiştir.²⁷

Eski ihtişamından eser kalmayan Buhara şehri, Çağatay Hânedanlığı, Timur ve Timuroğulları dönemlerinde de Mâverâünnehr'deki siyasi hayatın bir parçası olmaktan uzak kalmış, önemini kaybetmiştir. Bu dönemlerde Buhara'da meydana gelen en önemli olay Bahâeddîn Nakşibend tarafından kurulan Nakşibendiyye tarikatıdır. Buhara ve civarında insanlara İslâmiyet'in emir ve yasaklarını anlatan Şah-ı Nakşibend Bahâeddîn Buhari'nin talebelerinden Hâce Muhammed Pârisâ, Buhara'da çok etkili olmuştur. Bu dönemde yetişen Uluğ Bey de Buhara şehrinin merkezinde bir medrese yaptırmıştır.²⁸

1.500'lü yılların başlarında Buhara'yı ele geçiren Özbek emirlerinden Muhammed Şeybek, Şeybânî Hânedanı namına Buhara'yı payitaht yapmıştır. Bu dönemden itibaren Buhara Hanlığı olarak anılmaya²⁹ başlayan şehir, bu hânedana mensup olan Ubeydullah b. Mahmûd (1512-1539) ile Abdullah b. İskender Han (1557-1598) dönemlerinde Buhara tekrar siyasi bir merkez haline dönüştürülmüş, İslam dünyasının manevi hayatının önemli merkezlerinden biri durumuna getirilmiştir. Bölgede sonradan kurulan Astarhanlar ve Mangıthanlar döneminde de bu statüsünü devam ettirmiştir. Astarhanlar, Ruslar tarafından işgal edilince, reislerinden Yâr Muhammed ile oğlu Can Buhara'ya sığınmışlardı. Abdullah b. İskender'in kızı ile evli olan Can'ın oğlu Baki Muhammed, 16. yüzyılın sonlarında Canoğulları sülâlesini kurmuştu (Şeşen, 1992: 365). Abdullah b. İskender Han'ın ölümünden sonra devlet Canoğulları hânedanının eline geçmiş, 17. yüzyılın ortalarında hanlık bir çöküş dönemine girmiştir.³⁰ 1711 yılında çıkan bir isyandan istifade eden Ebülfeyz Han tahta çıkarılmıştır. Bu

26 Şeşen, "Buhara", 6/365; Vambery, *Geschichte Bocharas*, 1/159.

27 Bala, "Buhara", 2/769.

28 Şeşen, "Buhara", 6/365.

29 Vambery, *Geschichte Bocharas*, 2/63.

30 Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 73.

dönemler Buhara Hanlığı'nın emirleri arasında iktidar savaşının hız kazandığı bir süreç olmuştur.³¹ Daha sonraları zayıflayan Buhara Hanlığı, 1737 yılında Safevi Devleti hükümdarı Nadir Şah tarafından yıkılmıştır. Buhara'nın Nadir Şah tarafından ele geçirilmesi Cengiz Han sülalesinin yaklaşık 230 yıllık Buhara Hanlığı egemenliğini sona erdirmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Buhara'da Canoğullarının yerine Mangıthanlar sülalesi iktidarı ele geçirmiştir.³² Mangıtlı Muhammed Rahim, 1747 yılında Ebülfeyz Han'ı öldürmüş ve Astarhani Hânedanlığı'na son vermiştir. Muhammed Rahim Han (1756-1758) ve Danyalbeg (1758-1785) Buhara Hanlığı'nın kaderini değiştirmiş olsalar da Mangıt sülalesinin resmi olarak iktidarı ele geçişi Şah Murad'ın tahta geçtiği 1785 yılında olmuştur.³³ 1800 yılında vefat eden Şah Murad'ın yerine Emir Haydar geçmiştir. Şah Haydar (1800-1826) oldukça dindar bir kişi olması hasebiyle İslami kurumları himaye etmiş, Buhara'ya “*tarhan*” statüsü vererek halkını vergiden muaf tutmuştur. Kendi adına para bastıran son Buhara hükümdarı olmuştur.³⁴ Şah Haydar'ın ölümü üzerine tüm kardeşlerini bertaraf ederek tahta geçen Nasrullah (1826-1860) olmuştur. Oldukça katı ve disiplinli bir hükümdar olan Nasrullah dönemin Türkistan emirleri arasında en güçlüsü olarak görülmektedir. Hatta tahtta kaldığı süre zarfında Türkistan'da bulunan diğer hanlıkları da kendine bağlamıştır.³⁵ Ancak bölgedeki Türk hanlıkları için Rus tehlikesi zaman içerisinde kendi içlerindeki çekişmelerden daha tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır.

1860'tan sonra Ruslar, Türkistan içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardı. Özellikle Nasrullah'tan sonra 1860 yılında tahta oturan Emir Muzaffer'in Rusya ile mücadele eden Türk hanlıklarına karşı giriştiği işgal hareketleri Rusların bölgeyi hâkimiyetini kolaylaştırmıştır.³⁶ Buhara ve çevre bölgeleri ele geçirmek amacıyla harekete geçen Ruslar, 1853 yılında Hokand Hanlığı'nın kuzeyinde bulunan Ak Mescit Kalesini işgal etmiştir. Haziran 1864 yılına gelindiğinde ise Rusya, Bahaeddin Nakşibendi'den sonra gelen ve Orta Asya tasavvufunun en büyük en büyük ikinci sembolü olan Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin de

31 Muhammed Bilal Çelik, “Buhara Hanlığı ve Afganistan”, *Akademik Bakış Dergisi*, 13/26, (2020), 343-344.

32 Bala, “Buhara”, 2/770.

33 Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, 74.

34 Şeşen, “Buhara”, 6/366.

35 Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan* (Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, 2011), 121.

36 Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, 76.

bulunduğu kutsal Hazret şehrini ele geçirmiştir.³⁷ 1865 yılında Taşkent'i ele geçiren Ruslar, bir müddet sonra Taşkent'i yeni Türkistan eyaletinin başkenti yapmıştır.³⁸

Buhara Hanı Emir Muzaffer her ne kadar Rusların bölgeyi işgaline karşı bir mücadele başlatsa da Mayıs 1866 tarihinde Kette Kurgan ve Zerre Bulak mevkiinde Rus ordusuna mağlup olarak Buhara'nın Rus hâkimiyetine girmesine engel olamamıştır.³⁹ Mağlubiyet haberi Buhara'ya ulaştığında halk ayaklanmış, Emir Muzaffer'in oğlu Abdülmelik ile Şehr-i Sebz beyleri isyan bayrağı açarak Karşi'yi ele geçirmişlerdir. Bu olaylar esnasında Kızıl Kum Çölü'ne kaçan Emir Muzaffer Rus Generali Kaufman'ın Buhara'da asayişi sağlaması amacıyla tahtına davet etmesi üzerine teslim olmayı kabul etmiştir.⁴⁰ Emir Muzaffer'in hataları kendisinin de Buhara'nın son bağımsız hükümdarı olmasına neden olmuştur. 1868 yılına gelindiğinde Buhara ve Semerkant'ın tüm topraklarının Rusya tarafından işgal edilmesiyle Mangıt Hânedanlığı sona ermiştir. Bu dönemden itibaren Buhara'nın başına geçen hanlar Rusların kuklası haline gelmiştir.⁴¹ Ancak Rusya'ya karşı bölgede gelişmeye başlayan İngiliz emperyalizmi hanlıklar üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Özellikle İngiltere'nin Hindistan ve Afganistan üzerinde hâkimiyet kurmaya başlaması bölgede dengeleri değiştirmiştir. İngiltere ve Rusya'nın Buhara Hanlığı üzerinden uyguladıkları siyasi girişimler Buhara ve diğer Türkistan Hanlıkları'nın aleyhine sonuçlanmıştır. Rusya, Türkistan'da bulunan tüm hanlıkları işgal ederek kendi himayesi altına almıştır.⁴² Bölgenin verimli topraklarını sömürmek için 1887'de demiryolu ağı oluşturularak kenarlarına Rus köyleri kurmuşlardır. Demiryolu hattı boyunca ve Ceyhun Nehri kıyıları çok hızlı bir şekilde iskân edilmiştir. Hatta 1914 yılında Buhara Hanlığı sınırları içerisine en az 50.000 Rus yerleştirilmiştir. 1910 yılında Abdülahad oğlu Mir Âlim Buhara emiri olmuştur.⁴³ Ruslar, 1917 Komünist ihtilâli ile harekete geçen emire karşı 1918 yılında savaş açmışlardır. Mir Âlim Han, Buhara ve çevresi Ruslar tarafından

37 Vambery, *Geschichte Bocharas*, 2/204-205; Zarccone, *Yasak Kent Buhara 1930-1888*, 137-138.

38 Zarccone, *Yasak Kent Buhara 1930-1888*, 138.

39 Vambery, *Geschichte Bocharas*, 2/208.

40 Halil Çetin, *Çarlık Rusyası'nın Türkistan'ı İşgali ve Buhara Hanlığı*, (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 45.

41 Kürşad Köse, *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 17.

42 Buhara Hanlığı üzerinde Rusya ve İngiltere rekabeti için bkz. Türkbeyi Güngör, *Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1807-1868)*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

43 Şeşen, "Buhara", 6/367.

işgal edilince 1920 yılında Afganistan'a sığınmıştır. Bu gelişmeler üzerine aynı yıl içerisinde Buhara Hanlığı ortadan kaldırılmıştır.⁴⁴

Rusya'da komünist rejim iktidarı ele geçirdikten sonra yönetimi altında bulunan Mâverâünnehr'de birçok ibadet yerlerini yıkmıştır. Bu dönemde sadece Buhara şehrinde 360 cami ve mescit yıktırılmıştır.⁴⁵ Buhara kütüphanelerinde bulunan binlerce Kur'an-ı Kerim ve hadis kitapları toplatılıp komünizm taraftarları tarafından sokaklarda ayaklar altına alınıp çiğnenmiştir. Halkın evlerinde bulunan dini ve tarihi kitaplara varıncaya kadar toplayıp imha edilmiştir. Bu hareketlere direnen Müslümanlar şehit edilmiştir. Bölgede 1923 yılında Sovyet Rusya'ya karşı başlatılan mukavemet 1926 yılına kadar sürmüştür. 1923 yılı sonunda Buhara hükümeti tamamen Rus kontrolü altına alınmış, halkının büyük bir kısmı Afganistan ve Özbekistan'ın şehirlerine kaçmıştır. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda da baskılardan dolayı Buhara'da geniş çaplı bir göç daha yaşanmıştır. Şehrin nüfusunda ciddi bir azalma olmuştur. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra bölgenin önemi artmaya başlamış, bu doğrultuda nüfus da hızlı bir artış göstermiştir.⁴⁶

1830'lu yıllarda Buhara'yı ziyaret eden İngiliz seyyah Burnes, başkent Buhara'nın nüfusunu 150.000 olarak vermektedir.⁴⁷ Rus seyyah Hanıkov ise Buhara'da bulunduğu 1841 yılında Buhara şehrinin toplam nüfusunun, kaba bir tahmine göre, kadın ve erkek olmak üzere, toplamda 60.000 ila 70.000 kişiden oluştuğunu belirtmektedir.⁴⁸ 19. yüzyılın ortalarında (1860-1870'li yıllar) hanlığın merkezi Buhara şehrinin nüfusu 15.000 hane ve 75.000 nüfustan oluşmaktadır.⁴⁹ Bu rakamlara göre Buhara'nın nüfusu Taşkent'e eşit görülmektedir. Birçok Orta Asya şehrinde görülen etnik çeşitlilik Buhara'da da mevcuttur. Bu dönemde Buhara nüfusu; Tacik, Özbek, Arap, Yahudi, Hintli, İranlı ve sayıları az olan Rus kaçaklarından oluşmaktadır.⁵⁰ 20. yüzyılın ortalarında ise Buhara nüfusu, 1939'da 50.000; 1969'da 69.000; 1970'te 112.000 ve günümüzde ise 200.000 civarındadır. 1950'lerde bölgede bulunan doğalgaz rezervleri nedeniyle

44 Bala, "Buhara", 2/770-771.

45 Rüşan Bubur, "Buhara Camileri", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 8/866.

46 Şeşen, "Buhara", 6/367.

47 Köse, *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, 111.

48 Semanur Oğuz, *Rus Seyyah N.V. Hanıkov'a Göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)*, (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 232.

49 Her hane 5 kişi varsayılarak bu rakama ulaşılmıştır.

50 Ayşe Esra Gül, *L. F. Kostenko'nun Seyahatnamesine göre 19. yüzyılın İkinci Yarısında Buhara Emirliği*, (Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 40.

Buhara'nın gelişmesi hızlanmıştır. Buhara topraklarından elde edilen doğalgazın boru hattıyla Urallara, Avrupa'nın bir kısmına ve diğer Orta Asya ülkelerine nakledilmesi şehrin ticari ve ekonomik yönden önemini arttırmıştır.⁵¹

Sovyet Rusya idaresi sadece Buhara için değil, Orta Asya İslam ve kültürü açısından da dramatik bir dönem olmuştur. İslam kurumları ve yapıları ile Orta Asya'nın sembollerinden biri Buhara'daki medreseler, camiler, hanlar, vakıflar 1924-1930 arasında tahribata uğratılmıştır. Marksizm üzerinden uygulanan dini baskılar, Stalin döneminde takip edilen göstermelik dinî hoşgörü ile İslam'a devlet tarafından el konması süreci takip etmiştir. Ancak 1960'lara gelindiğinde Kruşçev idaresinde din karşıtı faaliyetler yeniden başlamış, bu durum 1991 yılında SSCB'nin parçalanması ve Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesine kadar sürmüştür. Bu süreç içerisinde Buhara ise eski güzelliklerinin büyük bir kısmını kaybetmiştir.⁵²

2. ARMİNİUS VAMBERY VE EUGENE SCHUYLER'İN GÖZÜYLE BUHARA'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Türkistan, yüzyıllarca birçok meraklı seyyahın dikkatini çekmiştir. Bu coğrafyaya seyahat eden Avrupalılar bu bölgelerdeki izlenimlerini çoğu zaman yazıya dökmüş, buralarda kurulan şehirlerin siyasi, askeri, iktisadi, sosyal ya da kültürel manada yaşantılarını konu alan pek çok eser bırakmışlardır. Türkistan'ın en çok ziyaret edilen şehirlerinden biri de yüzyıllarca önemli bir merkez olarak görülen Buhara şehri olmuştur. Ruy Gonzales De Clavijo, Arminius Vambery ve Eugene Schuyler gibi diplomat ya da seyyahlar Buhara'ya gelerek gözlemlerini kaleme almıştır. Bu seyyahların gözlemlerine dayanarak ele aldıkları seyahat notları şehrin analizi açısından önem arz etmektedir.

Buhara şehrine dair önemli bilgilerin aktarıldığı ilk eserlerden biri 1400'lü yıllarından başında Papalık emri doğrultusunda Timur'un sarayını ziyaret eden Ruy Gonzales De Clavijo'dur. Bu gezi esnasında Buhara'da yedi gün kalmış olan Clavijo, şehre dair ilk izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır: *“27 Kasım günü Buhara adındaki büyük bir şehre vardık. Burası, büyük bir ovanın içindeydi ve tuğlalarla örülmüş bir duvarla çevrilmişti. Duvarın kenarında bir hendek kazılmış ve şehrin bir tarafında yine tuğladan bir kule inşa edilmişti. Bunun taştan yapılmamasının sebebi buralarda fazla taş bulunmamasındandı. Kalenin dışında bir nehir akıyor ve şehrin dışında çok güzel yazlıklar bulunuyordu. Her yerde et, ekmek ve şarap son derece boldu. Tacirlerin hepsi zengindi. Burada*

51 Şeşen, “Buhara”, 6/367.

52 Zarccone, *Yasak Kent Buhara 1930-1888*, 147-148.

her ihtiyacımız giderilmiş ve her birimize bir at hediye edilmişti."⁵³

Buhara hakkında ayrıntılı bilgiler aktaran önemli seyyahlardan biri Macar asıllı Türkolog Arminius Vambery (1832-1913)'dir. 1832 yılında doğmuş olan Vambery, dindar bir Macar Yahudi ailesinin oğludur. Sekiz yaşında Almanca ve Macarca'nın yanı sıra İbranice'yi de öğrenmiş, Tevrat'ı ezberlemiştir. On bir yaşından sonra hayatını özel öğretmenlik yaparak kazanmayı başlamış, bu sırada Türkçe de öğrenmiştir.⁵⁴ Gençlik yıllarında etnografya ve filoloji alanlarına ilgi duymaya başlayan Vambery, kendini geliştirerek Arapça, Farsça ve Çağatayca öğrenerek Orta Asya dilleri üzerine araştırmalar yapmaya başlamıştır. Vambery'nin bu dillere olan merakı, Macar dilinin kökenini oluşturduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Altay dil ailesini yerinde araştırmak amacıyla Orta Asya'ya İstanbul üzerinden bir seyahat planlamıştır.⁵⁵ Vambery'nin Orta Asya'ya seyahati, her ne kadar Macar dilinin menşei hakkında araştırmalarda bulunmak amacıyla olsa da diğer bir amacı Orta Asya'ya hâkim olan Rusya'ya karşı İngilizlere istihbarat sağlamak için görevlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda 1857 yılında Baron József Eötvös'ün maddi desteği ile İstanbul'a giderek burada kaldığı süre içerisinde çeşitli hazırlıklar yapmıştır.⁵⁶ 25 yaşında İstanbul'a gelen Vambery, Rıfat Paşa'nın evinde özel olarak tarih, coğrafya ve dil dersleri almıştır.⁵⁷ Hazırlıkların akabinde 1863 yılında Tahran'a gelen Vambery, buradan 28 Mart 1863 tarihinde derviş kılığında, bir hacı kafilesi ile hareket ederek "sahte derviş" kılığında yaklaşık bir yıl devam eden gezisi sırasında hanlık merkezleri olan Hive, Buhara ve Semerkant'a uğramıştır.⁵⁸

Vambery, 1863-1864 yılları arasında Türkistan'ı ziyareti esnasında Buhara'yı gezmiştir. Hatta bulunduğu zamanın koşullarını yansıtmış ve yaşadığı dönemle ilgili bilgiler vermiştir. 1872 yılında Stuttgart'ta yayınlanan iki ciltlik "*Geschichte Bocharas (Buhara Tarihi)*" adında bir de eseri bulunmaktadır.⁵⁹ Yine bunun

53 Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2007), 179-180.

54 Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdulhalim, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2009), 8.

55 Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1930-1888*, 41-42.

56 Melek Çolak, "Macar Türkolog Vambéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun" Un İzleri, Orijinal Fotoğraflarla Birlikte", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 45, (2019), 17.

57 Éva Csaki, "Macar Türkologlarına ve Araştırmalarına Dair", *Türkbilig*, 41, (2021), 84.

58 Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Melek Çolak, "Macar Türkolog Vambéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun" Un İzleri, Orijinal Fotoğraflarla Birlikte", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 45, (2019), 13-27.

59 Söz konusu kitap "History of Bokhara" adıyla 1873 yılında İngilizce olarak Londra'da yayınlanmıştır.

yanı sıra İstanbul'da 1878 yılında Osmanlıca olarak yayınlanmış “*Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vusta'da Seyahati*” adında eseri mevcuttur.⁶⁰ Vambery, Buhara'nın idari yapısına dair izlenimi şu şekildedir: “*Buhara Hanlığı, on iki kaza ya da nahiyeye bölünmüştü. Başlıcaları, Karakul, Buhara, Semerkand ve Şehr-i Sebz idi. Son nahiyeye hala süren bir isyan içindeydi. Hanın kuvvetleri Buhara'da bulunmaktaydı.*”⁶¹

Buhara'yı ziyareti ve şehir hakkında önemli yazıları olan diğer bir seyyah ise Eugene Schuyler (1840-1890)'dir. Schuyler, 1840 yılında New York'ta doğmuş, Hollanda kökenli zengin bir ailenin oğludur. 15 yaşında Yale Koleji'nde dil, edebiyat ve felsefe dallarında eğitim görmüştür. Yüksek öğrenimini bir Amerika üniversitesinde yapan Schuyler, daha sonra felsefe doktoru unvanı almıştır. 1864 yılında diplomatik bir görev için devlete başvuran Schuyler, 1867 yılında St. Petersburg'da bulunan Amerikan konsolosluğuna gönderilmiştir.⁶² Daha sonra Rusların Türkistan üzerine başlattığı seferlere gazeteci olarak katılmış, Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarını ziyareti esnasında gördüklerini seyahatnamesine nakletmiştir.⁶³

Eugene Schuyler, 1873 yılında Buhara'ya seyahat eden Amerika'nın önde gelen diplomatlarından biridir. Schuyler, 1876 yılında kaleme aldığı “*Türkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*” adlı eserinde Buhara hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.⁶⁴ Schuyler, Buhara ile ilgili ilk izlenimlerini şu şekilde anlatmaktadır: “*Şehir o kadar güzel değildi, fakat daha eski ve daha mükemmel bir uygarlığın izlerini taşıyordu. Ahali daha sevimli ve daha ince bir terbiyeye sahipti; fakat hem daha az basit hem de daha az hilekârdılar. Misafirperverdiler. Caddede yürürken gerçek bir başkent olduğunu belirten şeyleri hemen görürsünüz keyfine göre dolaşan insanları, iyi giyinmiş ve iyi tımar edilmiş, zengin biçimde bezenmiş atlara binenleri, alışveriş yerinin etrafını çeviren aylaklar topluluğunu, hatta sokakların dar oluşunu ve evlerin*

60 Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati*, (Çev. A. H. Abdurrahim), Vakıf Matbaası, Dersaadet 1878; Türkçe literatüre girişi: Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdulhalim), (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2009).

61 Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdulhalim, (İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2009), 161

62 Asude S. Doğan, “Bir Amerikalı'nın Asya-yı Vusta'da Seyahati: Eugene Schuyler'in “Türkistan'ı”, *Gazi Türkiyat*, 3, (Güz 2008), 192.

63 Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, 6.

64 Eugene Schuyler, *Türkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, V. 2, New York 1876; Türkçe literatüre girişi: Eugene Schuyler, *Türkistan/Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (Paradigma Yayınları, İstanbul 2007).

yüksekliğini, sayısız çarşısını..."⁶⁵

Schuyler, Buhara'nın imarına dair izlenimlerini, "Buhara'ya girişte solda Namazgah Caminin mavi kubbesini gördük. Bu kubbe caminin yeşil bahçesinden yükseliyordu ve önümüzde şehrin yüksek toprak surları dikiliyordu. Sallya Hani Kapısı görünüş olarak kısmen daha moderndi ve fırınlanmış tuğladan yapılmış iki büyük kule yükseliyordu." şeklinde yansıtmıştır.⁶⁶ Schuyler, yine gözlemlerine devam ederek gezdiği diğer şehirlerden farklı olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: "İbadet etmek için birçok cami vardır. Evler genelde iki katlıdır ve çoğu zaman kafesli ya da oyma parmaklıklı balkonları olur. Çok az bahçe olduğu görülür ve hatta cami havuzları etrafındaki ve kanalların bir ya da ikisi boyunca olanlar dışında ağaç bile çok azdır. Taşkent ve Hokand'dan farklıdır".⁶⁷

Vambery, Buhara'nın evleri, caddeleri ve sokakları ile ilgili bilgileri şu şekilde yansıtmıştır: "Buhara kentinin en güzel caddesinin genişliği, altı kademden fazla değildi. Diğer sokakların genişliği ise ancak üç kademdi. Evleri kerpiçtendi ve biçimleri, görünüşleri çok düzensizdi. Evlerin sokağa bakan tarafları penceresizdi. Evler tek katlı, kapıları evin ortalarında bulunuyordu. Binanın yüzü avlu tarafında, uzun saçakları vardı. Direkler üzerinde bulunan saçaklar, güneşi engelleyecek biçimde yapıldığından dolayı, yazın sıcak günlerinde serin olduğu açıktı. Ama evlerde cam, ocak, soba bulunmadığından kötü havalarda rutubet ve soğuktan korunmak zordu."⁶⁸

Vambery, Buhara'nın demografik yapısı hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir. Seyahatnamesinde bu konuda şu bilgileri aktarmaktadır: "Orta Asya'nın kadim ahalisini oluşturanlar, Hive'de Sart, burada Tacik denilen halktır. Tacikler, Buhara'da her yerden daha çok bulunuyordu. Bunlardan sonra, Buhara halkının en büyük bölümü Türkler yani Turanlılar oluşturuyordu. Sonra Özbek, Kırgız ve Tatarlar oluşturmaktadır. Buhara'da bir miktarda Türk soyundan Mervliler vardı. Başkentini eğer Tacikler sayılmazsa en hilekârı bunlar sayılırdı.... Kırgızlar Buhara'ya geliyorlardı ancak burada yerleşmiyorlardı. Genellikle hanlığın Kuzey bölgesinde geziyorlardı. Sayılarını öğrenmek istedim önce çöllerdeki kumları sayınız, sonra Kırgızların sayısını hesap edebilirsiniz. Karşılığı verilmiştir... Buhara'da birçok Yahudi bulunuyor. El sanatlarından çok ticaretle uğraşıyorlar. Santıyorum 150 yıl önce İran'ın kuzeydoğu bölgesinden bu tarafa göç etmişlerdir. Aynı zamanda burada Hintlilere Multari denilmekteydi.

65 Eugene Schuyler, *Türkistan*, Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 395, 423.

66 Schuyler, *Türkistan*, 420.

67 Schuyler, *Türkistan*, 395, 423.

68 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 161.

Sayıları 500'ü geçmiyor ancak Yahudilerden kalabalıklardı."⁶⁹ Schuyler ise Buhara'nın demografik yapısına dair şu bilgileri vermektedir: "*Buhara, Semerkant ve Hokand'da, Tacikler şehir nüfusunun ana unsurunu oluşturur, ancak Sirderya'nın sağ yakasında bu oran çok daha düşüktür ve nüfusun neredeyse tamamı Türk kökenlidir. Özbekler hem Cengiz Han zamanından önce hem de çeşitli zamanlarda Asya'nın bu bölgesine göç eden Türk boylarının torunlarıdır. Orta Asya'nın nüfusu hiçbir zaman sabit olmadı ve şimdi bile kabileler ve ırklar arasındaki hareketler devam ediyor.*"⁷⁰

Samani hükümdarları âlim, edip ve şairleri himaye ettikleri için çok sayıda edip ve şairi Buhara'da toplamıştı. Müslümanlar Buhara'yı fethettikten sonra, pek çok cami, medrese ve kütüphane gibi mimari eserler yapmışlardı. Birçok saray, medrese, cami ve mescit inşa edilmişti. Buralardan yetişen âlimler İslamiyet'in yayılmasına hizmet etmişlerdir. Schuyler bu ifadeleri destekleyen gözlemlerini de şu şekilde aktarmıştır. "*Şehrin batı tarafında, Talipan Kapısının yakınında Kaş Medrese Abdullah Han olarak adlandırılan bir medrese vardır. Bu medrese adı geçen hükümdarın yaptırdığı tahmin ediliyor. Aynı caddede aşağıya doğru devam edilirse Şeth Celal Kapısına yakın bir yerde Jubar ve Hoca Celal Medreseleri, Havuz-Van olarak adlandırılan büyük bir havuz ve Jubar kabristanı vardır. Timur tarafından başka bir caminin kalıntıları üzerine inşa ettirilen Balyand Medresesi dışında Buhara'daki cami ve medreselerin hiçbiri Semerkand'daki büyük ve muhteşem harabeler kadar eski değildir. Küçük meydanın diğer tarafında çok büyük güzel bir yapı olan Miri Harab Medresesi vardır. Pazaryerini geçtikten sonra birçok büyük cami ve medreseye geldik. Bunlardan en büyük ikisi Gögeltaş ve Divanbeyi Medreseleridir. Yine yakınında İrnazar-Elçi olarak adlandırılan bir medrese vardır.*"⁷¹ Buhara'da Uluğ Bey tarafından yaptırılan Uluğ Bey Medresesi, vardır ki, 15. yüzyıl mimarisinin güzel bir örneğidir. 1536 senesinde yapılan Mir Arab Medresesi ile 1652 senesinde yapılan Abdülaziz Han Medresesi, on altıncı asır mimarîsini çok güzel temsil eder. Buhara'da son medrese, 1807 senesinde Niyazi Kul tarafından yaptırılan Dört Kuleli Medresedir.⁷²

Vambery'nin aktardığı bilgiler de Buhara'nın önemli bir tasavvuf şehri olduğunu kanıtlar niteliktedir. Özellikle Nâkşibendilik konusunda verdiği şu bilgiler oldukça önemlidir: "*Biz meydana vardığımız zaman rastlantı*

69 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 164-166.

70 Eugene Schuyler, *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, (New York, 1876), 1/106.

71 Schuyler, *Türkistan*, 427-428.

72 Şeşen, "Buhara", 6/367.

sonucu Nâkşibendiye tarikatı dervişlerinin zikir ve mukabele günleriymiş. Bunların piri Miladın 1388 tarihinde sonsuzluk yurduna geçerek Buhara'nın iki saatlik dışında gömülen ünlü şeyh Bahaeddin Nâkşibendi'dir. Bütün Türkistan halkı nezdinde büyük velilerden sayıldığından, Çin sınırlarından beri ziyaretine geliyorlardı. Bu zatın türbesi küçük bir bahçe içindeydi ve yanı başında da bir cami bulunuyordu. Türbenin üzerinde birkaç koç boynuzu, bir bayrak ve Mekke'den gelmiş bir süpürge vardı...Başlarında ucu sivri büyük külahlar, ellerinde asalar bulunan, tarak görmemiş uzun saçları karma karışık Nâkşibendi dervişlerinin o gün yaptıkları garip zikir ve mukabeleyi bugün bile hatırlıyorum.”⁷³ Schuyler ise bölgedeki tasavvufi tarikatlar ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Tarikat kardeşliklerinde veya Sufilik'te, tarikatın mistik ilkelerini kurtuluşa ulaşmanın en kesin yolu olarak gören her tipten insan vardı. Bu tür kardeşlikler Taşkent'te de mevcuttur ve en önde gelenleri Nâkşibendi, Rıfâî, Kaadirî, Kübrevî ve Ekberî'dir. Bunları Hocent ve Hokand'da bulunur. Her biri ayrı bir efsanevi tarihe sahip olan bu tarikatların kökenini ve temellerini tespit etmek oldukça güçtür. Her biri kesin olarak inanılan, ayrı bir efsanevi tarihe sahip olan ve her biri bir azizdir. Örneğin; Buhara'nın ünlü azizi Bahauddin tarafından kurulan Nâkşibendi tarikatının kökenini ve temelini tespit etmek çok zordur.”⁷⁴ Yine Vambery, Buhara'nın en büyük camisi hakkında “...Sarayın üst tarafında ve sağ yanında Timur'un yaptırdığı, sonradan Abdullah Han'ın tamir ettirdiği Gilan Camii vardı. Bu cami Buhara'nın en büyük camisiydi.” şeklinde bahsetmektedir.⁷⁵ Vambery, Buharalıların kendilerini İslam dünyasında özel bir yere koyduklarını şu sözlerle ifade etmektedir: “Pek çok mecliste, 'Buhara İslam'ın omuz gücüdür' denildiğini duydum. Gerçekten de bu sözde abartı yoktur. Ben bile bu kenti İslam'ın Roma'sı sayıyorum. Tıpkı Mekke ile Medine'yi Kudüs'ü saydığım gibi.”⁷⁶

Buhara tarihi boyunca birçok badire atlatmış, ancak 9. yüzyıldaki planına göre yeniden yapılandırılmış ve yeri asla değiştirilmemiştir. Bu plan uyarınca şehir şehristan (asıl şehir), kuhendiz (kale) ve rabaz (dış mahalle) olmak üzere üç kısımdan meydana geliyordu.⁷⁷ 1860'lı yıllarda şehri ziyaret eden Vambery, Buhara için “Pek çok eksikliğe rağmen çölden gelenler için yine de büyük bir başkenti” diyerek şehrin o dönemde de hala gözde bir merkez olarak devam

73 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 172-173.

74 Schuyler, *Türkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, 1/158.

75 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 174.

76 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 175.

77 Bala, “Buhara”, 2/763.

ettiğini desteklemiştir.⁷⁸ Buhara, önemli ticaret yollarının kavşağında bulunması hasebiyle sürekli gelişme göstermiştir. Bu gelişmişlik zaman içerisinde şehrin gerek siyasi gerekse askeri bir çatışma noktası haline gelmesine neden olmuştur. Buhara'nın jeopolitik konumu aynı zamanda ekonomisini de doğrudan etkilemiş, birçok milletten tüccarın uğradığı bir ticari merkez statüsü kazanmıştır. Türkistan üzerine önemli çalışmaları olan V.V. Barthold, eski Buhara şehri ile ilgili incelemeleri olan İstahrî ve Narşahî'nin eserlerinden atıfla şehrin yedi kapısının olduğunu belirtmektedir. Barthold'un verdiği bilgilere göre kapılar şu şekildedir: Birincisi Çarşı Kapısı (İstahrî'de Demir Kapı) ki sonradan Attarlar (Attarân) Kapısı adını almıştır. İkincisi Şehristan Kapısı (İstahrî'de Bâbü'l- Medine); üçüncüsü Benû-Sa'd kapısı; dördüncüsü Benû Esed Kapısıdır ki İslâmiyet öncesi Mühre Kapısı olarak bilinmektedir. Beşincisi İç kale kapısı; altıncısı Hakkrâh Kapısı ve diğerlerinden sonra inşa edilen Yeni Kapı yedincisidir.⁷⁹ Buhara'daki kapı sayısının fazla olması ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Buhara, verimli ve bereketli bir araziye sahipti. Ticari faaliyetler çok gelişmişti. Buhara Pazarı seyahatnamelere bol bol konu olmuştur. Zengin bir pazarı olan Buhara hakkında gezginler çeşitli bilgiler vermişlerdir. Vambery, şehrin pazarı için “Orta çağda, Avrupalı çarşılarda olduğu gibi, burada da aynı bir sınıf halindeki çerçi, sarraf, kitapçı, kuyumcu, çilingir, bakkal, şekerlemeci, çaycı, tuhafiyeci ve astarcıların kendilerine özgü çarşı ve bedestenleri vardı” diyerek söz konusu zenginliği ve çeşitliliği dile getirmiştir.⁸⁰ Vambery'den yaklaşık on yıl sonra şehre gelen Schuyler'in de Vambery'yi destekler nitelikte görüşleri görülmektedir. Schuyler, “Şehrin kuzeybatısında Registan ya da halka açık yer vardı. Burası büyük güzel camiler ve medreselerle çevriliydi. Bunun batısında tembel yaşayan kimselerin daha çok uğradıkları bir yer ağaçlarla çevrili bir havuz vardı. Bunların etrafında berber dükkânları, çayhaneler ve farklı türlerden yiyecek içecek satan çadırlar vardır. Meydanın geri kalanı fırıncılar, kasaplar, dericiler ve farklı türlerde küçük çanak çömlekçiler için genel bir alışveriş yeri olarak görülür. Burası şehrin asıl merkezidir ve çok kalabalıktır. Hisarın sağında doğru, yüksek surlarının yakınında pek çok top parçası vardır. Bunların önceden Kaşgar'da Çinlilerin alınmış olması muhtemeldir” şeklindeki tasviri Buhara pazarının bolluğunu destekler niteliktedir.⁸¹

78 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 161.

79 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 106.

80 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 163.

81 Schuyler, *Türkistan*, 424-426.

Vambery, Buhara'nın iktisadi yapısından bahsederken Orta Asya'nın en büyük pazarı olduğunu dile getirmektedir. Kıta'nın her yerinden ticaret amacıyla gelenlerin olduğunu şu sözlerle açıklamaktadır: “*Genellikle Rus malları olduğunu az miktarda Avrupa mallarının bulunması, dikkati çeken daha çok tarım ve sanayi ürünlerinin çokluğu olmasındı. Türkistan'dan gelen ipek, Buhara kâğıdı bir miktarda demir-çelik malzemeler vardı. Buhara'da maden az miktarda onlarda çıkarılıp işlenmediğini anlatıyor.*”⁸² Schuyler, şehrin pazarlarında uluslararası ürünlerinde satıldığını, sadece Türkistan'dan değil Avrupa ürünlerinin de pazarda satışının yapıldığını söylemektedir: “*Buhara açıkça Asya'nın bütün bu bölgesinin ticaret merkezidir. Burada dünyanın her tarafından ürünler göze çarpar. Rus pamuklarından İngiliz, hatta Fransız ve Alman kumaşları gördüm. Buhara açıkça Asya'nın bütün bu bölgesinin ticaret merkezidir. Burada dünyanın her tarafından ürünler göze çarpar. Rus pamuklarından İngiliz, hatta Fransız ve Alman kumaşları gördüm. Kuyumcuların, ipek tüccarlarının, kitapçıların, Türkmen ve İranlıların kilim ve halıları satan esnafın dükkânlarını gördüm.*”⁸³ Schuyler, Buhara'nın ticaret hacmi ile ilgili istatistiksel veriler de paylaşmıştır. Buna göre, “*Buhara'nın Kazala (Taşkent yolu üzerinde) üzerinden Eylül 1868'den Eylül 1869'a kadar olan ticareti yılda 4.193.000 ruble ithalat ve 1.793.000 ruble ihracattı. 1872'de Taşkent üzerinden ticareti yılda 8.643 ruble ithalat ve 14.000 ruble ihracattı. Bununla birlikte, 1869'da 114.000 ruble olan zekât miktarından da görülebileceği gibi, 1869 ticareti normalden çok daha büyüktü; 1870'te 36.000 ruble; 1871'de 33.000 ruble; 1872'de 24.000 ruble. 1872'de Buhara'nın toplam ticareti- hem ihracat hem de ithalat dahil- 3.000.000 rubleden fazla olmayacaktı. 1869'da Buhara ile toplam ticaret 11.000.000'den fazlaydı.*”⁸⁴ şeklinde rakamlar vererek şehrin o dönemki ekonomisi hakkında bilgiler aktarmıştır.

Seyyahlar sadece pazar, cadde, sokak, ev, cami ya da mescitlerle ilgili bilgiler değil aynı zaman da Buhara'nın halkıyla ilgili sosyal yaşantıları ve giyimleri ile ilgili bilgilerde vermişlerdir. Vambery, Buhara kadın ve erkeklerinin giyimlerinin yanı sıra şehirdeki diğer etnik grupların görünümüne dair izlenimlerini şu şekilde anlatılmıştır: “*Buhara'da erkekler bol, geniş ve parlak renkli elbiseler giyindikleri halde kadınların giysileri dar ve koyu renkliydi. Kadınlar sokağa çıktıklarında başlarını örtüyorlar ve koyu mavi renkli, yakalı, uzun feraceler giyiniyorlardı... Her adım başında güzel başlı ve beyaz ya da mavi sarıklı İranlılar görüliyordu. Bunlardan memur: molla ve tacirlerin her birinin sardığı sarık*

82 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 167.

83 Schuyler, *Türkistan*, 430-432.

84 Schuyler, *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, 1/214.

ayrı ve kendine özgü bir renkteydi... Buhara'da omuzlarına birer top kumaş atmış ve hiç tarak görmemiş saçlarını kir-pas içindeki gömlekleri üzerine sarkıtmış oldukları halde gezip dolaşan bazı Afganlılara da rastlanıyordu... Çekik gözlü, yuvarlak yanaklı vahşi Tatarlar, giymekte oldukları deri giysileri, gözlerinde uygarlığın en yüksek düzeyinin göstergesi olan Buhara'nın yazlık ince elbiseleriyle değiştirdiklerinde inanılmaz bir sevinç duyuyorlardı.”⁸⁵

Schuyler'in Buhara'daki izlenimlerinden biri de bölgenin gençleri ile ilgili olmuştur. Bölgedeki gençlerin evlenmelerine dair, “Kızların on bir ile on beş arasında evlenebileceği kabul edilir ve kanunun katı lafzına göre dokuz yaşında bir kız çocuğu evlenebilmesine rağmen Taşkent'te pek hoş karşılanmaz. Bu ülkelerde olgunlaşma hızlıdır ve yirmi beş ya da otuz yaşındaki bir kadın zaten yaşlı ve çirkindir. Evlenecek gencin annesi, kız kardeşi veya bir kadın akrabası, uygun görünen bir eş bulduktan sonra veya her halükârda oğlanın kendisini veya anne babasını memnun eden bir kızın ailesine gider ve evliliği konuşurlardı.”⁸⁶ şeklindeki ifadeleri Buhara'daki Müslüman gençlerin evlilik akdi konusunda fikir vermektedir. Yine Schuyler, nikah merasimi ile ilgili izlenimlerini de şu şekilde ifade etmektedir: “Nikah akdi kadın veya şahitlerine yapılır. Evlenme parası koca tarafından verilir, kadından talep edilemez. Damat daha sonra gelinin dairesine gider, ancak kapıda erkek kardeşi veya bir akraba tarafından karşılanır ve ona bir parça para veya küçük bir hediyeye verene kadar içeri girmesine izin vermez.”⁸⁷

Vambery ve Schuyler, Buhara'yı ziyaretleri esnasında birçok yönüyle yazılarına taşımış, çoğu zaman ortak noktada buluşarak şehrin özelliklerini gözler önüne sermişlerdir. Din, kültür, ticaret, etnik yapı ve şehrin kurumları hakkında ayrıntılı bilgiler vermişlerdir.

SONUÇ

Türkistan'da, Türk kültürünün en zengin hazinelerini taşıyan şehirler bulunmaktadır. Bu şehirler, tarihin en eski çağlarından günümüze ulaşan birer köprü durumundadırlar. Orta Asya Türk tarihinin günümüze yansımalarını Türkistan'ın söz konusu müstesna beldelerinde bulabiliyoruz. Eski Türklerin yerleşik kültürlerde de dünya çapında verdiği örnekleri görmekteyiz. Aslında Çin'in, batıya açılan kapısı Tunhuang'dan başlayarak, Hazar denizine, hatta Karadeniz'e kadar uzanan

85 Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, 164-166, 176.

86 Schuyler, *Türkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, 142-143.

87 Schuyler, *Türkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, 1/144.

sahada birçok eski Türk kültür merkezi tesis edilmiştir. Bu şehirler sadece İslam medeniyetini değil, İslamiyet öncesi bu şehirlere girmiş olan diğer dinlerinin de birer temsilcisi hüviyetindedirler. Geçmişten geleceğe kadar bu şehirler tam bir din, dil, ırk, medeniyetler sentezidir. Bugün dahi ayakta kalan bu şehirlerin gezilip görülmesiyle medeniyetler sentezi kelimesinin doğruluğu ispat edilebilir.

İslamiyet'in Orta Asya bozkırlarına yayılmasında öncü şehirlerden birisi de Buhara olmuştur. Orta Asya'nın büyük şehirlerinden olan Buhara'da Türk-İslam hüviyetinin sembolü haline gelen onlarca cami, ribat ve medrese yapılmaya başlanmış, bölgede Türk kültürünün İslamiyet ile birleşmesinden doğan yeni bir kültür inşa edilmiştir. Her ne kadar birçok istilaya ve yıkıma maruz kalsa da bu özelliğinden bir şey kaybetmemiştir. Buhara yüzyılların birikimi ile birlikte birçok etnik unsur ve dinin merkezi haline gelmiştir. Buhara'yı ziyaret eden seyyahlar dahi bu özellikleri üzerine durdukları görülmektedir. Vambery ve Schuyler'in 19. yüzyıl Buhara'sının en önemli ortak özelliği de budur. Farklı bölgelerden gelen bu seyyahların şehir için yansıttıkları görüşlerin bu merkezde toplanması önem arz etmektedir.

Vambery ve Schuyler'in Orta Asya gezileri sırasında yazılarında aktardıkları notlar, yüzyıllarca gizemini korumuş olan Orta Asya şehirlerinin barındırdıkları birçok özelliklerinin tanınmasını sağlamıştır. Bu seyyahların Orta Asya seyahatlerini hangi nedenlerle yapmış olmalarından ziyade kaleme almış oldukları seyahatnameler vasıtasıyla bölgeyi dünyaya duyurmaları zamanla daha fazla dikkat çekmiştir. Günümüze kadar birçok badire geçirmiş bu şehirlerin yüzyıllar içerisindeki değişimleri de bu vasıtayla bilinmeye başlanmış, Buhara gibi mistik bir şehrin tarihi süreç içerisindeki yeri ve önemi daha iyi anlaşılmıştır. Her ne kadar 20. yüzyıl boyunca Sovyet Rusya hâkimiyetinde büyük yıkımlara ve baskılara maruz kalsa da 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığının ardından şehir eski görkemli günlerine dönme noktasında olumlu bir hava yakalamıştır. Buhara, tarih boyunca birçok etnik kültüre, dine ve inanişe ev sahipliği yapmış bir merkezdir. Günümüzde Buhara bu kültürel zenginliği kalıntıları çerçevesinde açık hava müzesi özelliğine sahiptir.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

The authors contributed equally to the study.

KAYNAKÇA

Alkan, Haluk. *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar: Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayınları, 2011.

Bala, Mirza. "Buhara". *İslam Ansiklopedisi*. 2/761-771, İstanbul: MEB Yayınları, 1986.

Barthold, V.V.. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1990.

Bubur, Rüçhan. "Buhara Camileri". *Türkler Ansiklopedisi*. 8/866–871, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

Csaki, Éva. "Macar Türkologlarına ve Araştırmalarına Dair". *Türkbilig*, 41, 2021, 83-94

Çelik, Muhammed Bilal. "Buhara Hanlığı ve Afganistan". *Akademik Bakış Dergisi*, 13/26, 2020, 327-354.

Çetin, Halil. *Çarlık Rusyası'nın Türkistan'ı İşgali ve Buhara Hanlığı*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Çolak, Melek. "Macar Türkolog Vámbéry'nin Türkistan Seyahatinde "Büyük Oyun" Un İzleri, Orijinal Fotoğraflarla Birlikte". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 45, 2019, 13-27.

De Clavijo, Ruy Gonzales. *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*. Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.

Doğan, Asude S. "Bir Amerikalı'nın Asya-yı Vusta'da Seyahati: Eugene Schuyler'in "Türkistan'ı". *Gazi Türkiyat*, 3, 2008, 190-201.

Erdoğan, Aysel, *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Genç, Reşat. "Karahanlılar". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. 6/137-179, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Gül, Ayşe Esra. *L. F. Kostenko'nun Seyahatnamesine göre 19. yüzyılın İkinci Yarısında Buhara Emirliği*. Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Güngör, Türkbeyi. *Buhara Emirliği Üzerinde Rus-İngiliz Nüfuz Mücadelesi (1807-1868)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/ 1092-1221)*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Kesenceli, Resul. "Asya'nın Kubbeleri". *Somuncu Baba Kültür ve Edebiyat Dergisi*. 100/46-52, (2009).

Kitapçı, Zekeriya. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*. İstanbul: Yedi Kubbe Yayınları, 2004.

Köse, Kürşad. *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Oğuz, Semanur. *Rus Seyyah N.V. Hanıkov'a Göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Ögel, Bahaddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/404-414, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Taşığıl, Ahmet. "Karahıtaylar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Schuyler, Eugene. *Türkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*. New York, 1/1876.

Schuyler, Eugene. *Türkistan*. Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.

Şeşen, Ramazan. “Buhara”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/363-367, Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Vambery H. Arminius. *Geschichte Bocharas*. Stuttgart, 1872. (<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.358312/page/n37/mode/2up>).

Vambery, H. Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdulhalim, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2009.

Vurgun, Seda Yılmaz. *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Vurgun, Seda Yılmaz. “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 1 /1,2016, 138-157.

Yıldız, Hakkı Dursun. “İslamiyet ve Türkler”. *Diyanet Dergisi (Hicret Özel Sayısı)*. Ankara, 1981, 285-315.

Zarcone, Thierry. *Yasak Kent Buhara 1930-1888*. Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.